

MOŽNOSTI A LIMITY ETNOLOGICKÉHO STUDIA REÁLNÉHO SOCIALISMU

Mgr. Petr LOZOVIUK Ph.D.

Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e.V., Bereich Volkskunde, Technische Universität Dresden, Ústav etnologie Filozofické fakulty UK

Abstract

This essay contains about possibilities and limitations of the ethnological research concerned with the real socialism.

„Pravdivost nějaké informace je především výsledkem určitých konvencí a delegování: [...] Pojem pravdy jako ověřené informace je výsledkem společenského konsensu: skutečnost je svou podstatou společenská [...] existuje několik realit [...]. Pravda je to, co společenská skupina za pravdivé považuje“.

J.-N. Kapferer (1992, 16-17)

0.1 Úvodem svého příspěvku bych rad předeslal, že následující poznámky vycházejí z empirických šetření (celkem cca 150 interview), které jsem konal v rámci dvou rozsáhlejších projektů.[1] Výstupy z těchto projektů, podobně jako informace o způsobu získávání dat a o způsobu jejich vyhodnocení, byly již vesměs publikovány nebo se nacházejí v tisku (Lozoviuk: 2006, 2005a, 2005b, 2004, 2003). Zde mi půjde o předestření některých teoretičtějších tezí, které by však měly být chápány jen jako předběžná východiska pro obširnější zaobírání se sledovanou problematikou. Z tohoto důvodu považuji svůj příspěvek spíše za jakýsi kaleidoskop úvah, jejichž smysl lze spatřovat zejména v tom, že by se snad mohly stát podnětem k dalším diskuzím.

0.2 Dále bych rád poznamenal, že moje pozice k minulému, tedy k tomu, co se odehrálo a co je jako takové sdělováno dále, vychází ze stanoviska, že každá artikulovaná minulost představuje jen jednu z různých verzí toho, co se „skutečně“ událo, bez hodnotových konotací a nárokování si obecné pravdivosti. Podobně jako etnologové vidí v různých kulturách různé možné „verze světa“, tedy adekvátní artikulace životního stylu, lze v různých nativních interpretacích minulého spatřovat různé verze dějinnosti. Ty samozřejmě nejsou libovolné, mají intersubjektivní charakter a skrývají specifickou vnitřní

logiku, o jejíž odkrytí by mělo na analytické metaúrovni etnologovi jít. Je zřejmé, že obrazy „toho, co se událo“ nejednou vykazují vzájemně diverzní povahu. Ambivalentní nakládání s minulostí nás odkazuje na poznatek, že společenská realita není konstruována a vnímána všemi členy určitého společenství jednotně. Domnívám se, že tento postřeh nabývá značné relevance právě při reflexi totalitárně koncipovaných společností.

1.0. V názvu mého příspěvku zaznívají dva pojmy, kterým bývá různě rozuměno a z tohoto důvodu bych je rád stručně specifikoval. První z nich se týká pozice, z níž hodlám hovořit, druhý předmětu mého zájmu. Evropskou etnologii (dále též EE), první z těchto termínů, pojímám jako sdílený badatelský diskurz spojující středoevropskou tradici etnografického výzkumu s kulturněantropologickými a socialněantropologickými přístupy. V jejím rámci je zvláštní důraz kladen na reflexi tzv. „kultury všedního dne“, společenských diferencí, intersubjektivních motivací, postojů, jednání a kognitivních vzorců, ale i interkulturní hermeneutiky. Zjednodušeně řečeno bychom takto chápanou etnologii mohli označit za vědu o intersubjektivní stránce lidství v situaci evropských masových společností (podrobněji Lozoviuk: 2005c). Druhým pojmem je „reálný socialismus“ (dále též RS), pod nímž bývá rozuměn dobový ideologický koncept, dále ekonomický systém (plánovaná ekonomika), v politické rovině byl navíc chápán jako suma všech zemí „světové socialistické soustavy“ (Ponomarjov: 1979, 63), tedy jako jakýsi politicko-geografický termín. Lze ho také vnímat jako nativní kategorii a ptát se na významy, kterými byla tato kategorie obtěžkávána, se záměrem vytvoření jejich typologizace. B. N. Ponomarjov – v 70. letech minulého století „kandidát politického byra a tajemník ÚV KSSS“ – definoval RS jako „socialismus dneška“ a spatřoval v něm protipól „imperialismu“ a jeho „protidílové a agresivní politiky“ (Ponomarjov: 1979, 25). Zároveň v něm ale chtěl také vidět protipól „utopického abstraktního socialismu“ (Ponomarjov: 1979, 39). V rámci všech pokusů o uchopení problematiky RS je samozřejmě navíc nutné rozeznávat jeho emický a etický způsob vymezení.

1.0.1. Z etického hlediska lze RS nejobecněji považovat za společenský systém, v němž „socialistická ideologie a kultura prostoupila všemi oblastmi společenského života“ (Eichhorn 1969, 407), tedy za „etablovaný socialismus“, který – na rozdíl od socialismu jakožto čiré idealistické doktríny – měl bezprostřední vztah ke každodennosti. V případě RS lze proto hovořit o „prožívaném socialismu“, který navíc aspiroval na „formování nového člověka“, což se mělo podle dobových ideologů dít prostřednictvím konstituování

„kolektivnosti nové společnosti“ (Ponomarjov 1979, 48). Komunističtí ideologové odvozovali od imperativu „intelektuálního i mravního ozdravění a zdokonalení [tohoto nového] člověka“ (Ponomarjov 1979, 73) legitimizaci prostředků, kterými bylo o dosažení tohoto utopického cíle usilováno.

1.1. Tímto terminologickým exkurzem vědomě mířím k tezi, že socialistická ideologie již svojí podstatou programově aspirovala na zasahování, ne-li přímo řízení, celých společností, což samozřejmě zahrnovalo i masivní intervenci v kulturní oblasti.[2] Z tohoto důvodu etablování socialismu doprovázela řada kulturních změn nebo pokusů o jejich iniciování.[3] V této optice se jeví adekvátní postavit etnologické studium RS z pozice analýzy kulturních konceptů a dynamiky kulturní změny, kterou přivodily. Jako socialistické kulturní koncepty by se daly např. označit představy o RS-estetice, morálce, hrdinství, ideologii, víře, budoucnosti, vlastenectví apod. Jejich analýzou by se pro daný terén a období mělo dát dospět ke kulturní specifikaci dané RS-epochy. Jak se ale metodologicky zhostit tohoto záměru?

2.0. Různě chápaný RS je studován různými společenskovedními disciplínami. Za cíl jeho etnologického výzkumu bych si předběžně dovolil označit reflexi intersubjektivně chápaných kulturních fenoménů tzv. „socialistického způsobu života“, včetně myšlenkových schémat, sociálních praktik, festivity apod. Finální otázka etnologického studia RS by se pak dala, dle mého soudu, formulovat následovně: Jakým způsobem RS svého času formoval lidi a jaké mentální stopy v nich doposud zanechal? Existovala kulturně formativní charakteristika RS? Jak dalece byla socialistická realita „socialistická obsahem a národní formou“, jak se svého času tvrdilo? Lze hovořit jen o jeho národních variantách, nebo existovala i internacionální podoba RS sdílená všemi zúčastněnými společnostmi? Může být tato nadnárodní forma RS, resp. její variace, dnes použita jako indikátor pro studium jednotlivých národních charakterů? V českých podmínkách lze tento způsob tazání rozšířit o kacírskou otázku, jestli se v případě RS jednalo o zvnějšku oktrojovaný sociální experiment, jak bývá v Česku rádo tvrzeno, nebo spíše o kulturně imanentní systém představ o společenském uspořádání, sahající svými kořeny až hluboko do tzv. národního obrození?[4]

2.1. Z hlediska EE se pro reflexi RS zdá být vhodný přístup, který spojuje jeho pojetí jako kulturního typu s metodologickým imperativem výzkumu vzpomínkových vyprávění a „kolektivní paměti“. To vše primárně zaměřeno na reflexi každodennosti z hlediska

mikroperspektivy, tedy na „zhuštěný popis“ signifikantních případových situací. Tyto předběžné teze a otázky bych chtěl ve svém příspěvku dále rozvést a poněkud precizovat. Dříve než k tomu ale přistoupím, rád bych ještě stručně upozornil na dvě možná úskalí při studiu RS. První spočívá ve skutečnosti, že je ho dnes (v Evropě) možné praktikovat výhradně z ex-post-perspektivy, tzn. náš zájem je orientován na sociální realitu, která defacto již neexistuje. Druhý v konstatování, že způsob převyprávění minulosti je vždy ovlivňován aktuálním úhlem pohledu. Interpretace minulosti proto probíhá z pozice sociálně akceptovatelného vyústění, tedy ze současné pozice. S oběma zmíněnými body jsou spojené některé komplikace, které je třeba v průběhu výzkumu zohlednit a já se je pokusím ještě níže specifikovat.

3.0. Studium lidské paměti se zabývají nejrůznější vědní disciplíny. Jednu z nich představuje psychologie lidské paměti, která tematizuje mechanismus lidského zapomínání. Ten je vyjadřován pomocí tzv. Ebbinghausovy křivky, která, jednoduše řečeno, ukazuje, že zapomínání se časem zpomaluje. Zvláště důležité je zjištění, že paměť není zrcadlem minulého, nýbrž vybavování minulosti funguje spíše jako rekonstruktivní proces: Čím je minulost vzdálenější, tím víc ji naše paměť vytváří. O tom, co si lépe zapamatujeme a nebo naopak, co v paměti „zapadne“, rozhoduje emoční naléhavost prožité události. Obecně také platí, že lidé si snadněji zapamatují to, co nějakým způsobem odpovídá tomu, co již vědí. „Kolektivní paměť“ můžeme s francouzským sociologem Mauricem Halbwachsem považovat za soubor vybraných událostí a jejich interpretací, které jsou předávány často pouze prostřednictvím nepřímé participace, např. prostřednictvím médií či intrakulturního podání (srov. Halbwachs: 1985).

3.1. K postižení ideové části kultury, tedy oněch „skrytých“ kulturních konfigurací, které jsou označovány pojmem „nezjevná kultura“, která zahrnuje společně sdílené a podmíněné vědění,^[5] ukotvené ve skupinové paměti (více Assmann: 2001, 122), je nutné provádět s informátory interview. Autobiografické texty (tzv. ego-dokumenty) lze shromažďovat např. metodou „orální historie“, přičemž je třeba zdůraznit, že na rozdíl od využití této metody kupříkladu historiky soudobých dějin, jimiž je tato metoda praktikována zejména při výzkumu elit s cílem osvětlení subjektivní stránky („velké“) historie,^[6] stojí v centru etnologického zájmu tzv. kultura všedního dne „obyčejných“ lidí. Během interview však výzkumníku není sdělováno výhradně to, co chce od počátku vědět a na co se tedy byl schopen připravit. Často je konfrontován se specifickými informačními

bariérami, tabuizovanými tématy, nebo naopak s narativními prioritami, které buď vypravěčsky rozvíjejí zprvu nadnesené téma, nebo tematizují něco zcela nového, o čem informátor pociťuje vnitřní potřebu komunikovat.

3.1.1. Orálním projevům věnovali etnologové vždy zvýšenou pozornost. V tomto smyslu se jedná o jedno z nejtradičnějších témat etnografických a etnologických studií. Východisko pro etnologický výzkum narací představuje přesvědčení, že v každodenní komunikaci jsou artikulovány a zprostředkovány specifické myšlenkové systémy. Z tohoto důvodu je zde kladen důraz na evidenci, typologizaci a interpretaci jazykových projevů příslušníků zkoumané populace.

3.1.2. Jako „vyprávění“ lze označit kulturní techniku, která činí minulé uchopitelným a pochopitelným tím, že je sdělováno to, co je považováno za zajímavé, důležité, tedy hodné pro další předávání. Funkčnost narací spočívá především v tom, že vyprávění prostřednictvím redukce, abstrakce a simplifikace generuje smysl minulého a tím etabluje lineární řád událostí (Müller-Funk: 2002). Základní předpoklad etnologického studia narací lze přitom spatřovat v přesvědčení, že každé vyprávění odráží vedle psychických osobitostí v určitém smyslu také sociální realitu, lze ho tedy vnímat jako relevantní výpověď o určitém kulturním kontextu, nebo řečeno s Janem Assmannem o „kulturně podmíněné verzi světa“. Každá narace obsahuje víc informací, než kolik do ní vědomě vložil autor. V tomto smyslu lze hovořit o její intersubjektivní dimenzi.

3.1.3. Každá komunikace probíhá v pevných formách, které jsou sdíleny v rámci určité „kultury sdělování“ (Erzählkultur) a je tak charakteristická pro členy dané společnosti. Tato „kultura sdělování“ podle slov německého etnologa Albrechta Lehmana představuje „centrální součást kultury určité epochy“ (Lehmann: 2001, 244). Její znalost a funkční analýza představuje klíč pro porozumění a k výkladu společenského vědomí (včetně jeho dynamiky), které je členy této společnosti intersubjektivně sdíleno. Komunikativní praxe nabízí možnost introspekce do fungování pravidel každodenní kultury. Jak by z této pozice mohl vypadat výzkum narací, vážících se k období RS?

4.0. Jako etnologové neaspírujeme při práci s výpověďmi našich informátorů na studium historie (ve smyslu její rekonstrukce), nýbrž skrze subjektivní vzpomínky[7] tematizujeme „paměť“ v jejích nejrůznějších podobách. Tu chápeme jako instrument vytváření smyslu v minulém, tedy nejen v tom, co bylo přímo prožito. Protože pracujeme s kulturními konstrukty, nezajímá nás primárně, „jak se něco doopravdy odehrálo“, ale jak je konstruována

sociální představa o dané události v jejím určitém konkrétním projevu a o čem společensky signifikantním to dále vypovídá. Z tohoto důvodu by nás, jako etnology, měly především zajímat jakékoli hodnotové soudy a dále ucelené narace (tzv. minipříběhy ze života), v nichž je cosi sdělováno o reál-socialistické každodennosti, tedy např. o vztazích mezi lidmi, o obvyklých návycích, o hodnotových normách apod.

4.1. Detailní studium konkrétní jedinečné události (společenského mikrokontextu) pak může představovat východisko pro interpretaci celého (kulturního, etnického ale i jiného) kontextu (společenského makrokontextu). Vzpomínková vyprávění často obsahují vysvětlení proč se co událo a proč se to událo právě reprodukováným způsobem. Při nativní prezentaci minulého se proto jedná o redukci minulosti na komentáře k vybraným a často i přepracovaným událostem. Zde bychom se mohli odvolat na rozlišení Jurije Lotmana na „kulturní text“ a „netext“, tedy na takové podání, které je označeno za společensky relevantní resp. takové, které je odsouzeno k „zapomenutí“, k vymazání z kolektivní paměti (Lotman: 1981). Jednou ze stěžejních otázek takto nasměrovaného výzkumu přitom představuje logika společenské autorizace sdělovaných informací, mechanismus jejich přepracovávání a vnitřní paměťová selekce.

5.0. Při výzkumu vzpomínkových vyprávění na RS je badatel konfrontován s častými referenčními rozdíly mezi různými verzemi sdělované paměti. Vysvětlení, že v bývalých socialistických zemích byl oficiální popis dějin[8] stavěn politickou nomenklaturou proti potlačené kolektivní paměti či přesněji pamětím, se přitom nezdá být dostačující. Je zřejmé, že o prosazení unifikované, homogenní paměti usilují reprezentanti a stoupenci každého mocenského establishmentu. I představitelé komunistické moci se snažili institucionální formou celospolečensky prosadit, aby jejich interpretace minulosti (verze paměti) byla ostatními sdílena nebo alespoň trpěna. Usilovali o to institucionalizovanou formou, prostřednictvím ovládnutí historiografie, tedy „vědecké paměti“, stejně jako dalších explicitních zobrazení minulosti, např. ve filmu, literatuře, v médiích, ale i ve školství.

5.1. Podobně totalitně se ovšem chovají i další „kulturně formační systémy“, např. nacionální. V každé společnosti lze vyzorovat snahu nastolit, řečeno slovy Paula Ricoeura, „autorizovanou historii“ (Ricoeur: 2000, 37), tedy oficiální verzi toho, co se událo, verzi veřejně oslavovanou a šířenou. Povinné memorování je využíváno k rememoraci oněch okamžiků kolektivních dějin, které jsou označeny za zakládající, za fundační události společné identity. Takovéto zakládací příběhy, Ricoeur je příznačně

nazývá „příběhy identitního šílenství“ (Ricoeur: 2000, 41), jsou podle něj vždy nějak spojeny s „fundačním násilím“, které lze ospravedlnit teprve z pozice současného vývoje (Ricoeur: 2000, 41 a 43).

6.0. Tímto se dostáváme ke vztahu kolektivní paměti vůči vládnoucí či oficiální ideologii. Za určitých podmínek je za hrozbu pro budoucnost kolektivního bytí považováno uchování povědomí o určitých událostech v paměti (např. během tzv. reálného socialismu), v jiných podmínkách je naopak projevoována obava z jejich zapomnění (např. během tzv. postsocialistické transformace). Tyto vztahy vůči minulému nabádají k nejružnějším manipulativním strategiím. K opakovanému selektivnímu přivlastňování si a rekonstrukci minulosti společenskými aktéry kupříkladu dochází během specifických interakcí, tzv. „vzpomínkových aktů“. Studium principů komunistické komemorace pak nabízí vhodný prostor pro rekonstrukci mechanismu, díky němuž byla minulost „uchváćena“ prostřednictvím paktu mezi vzpomínáním, memorizací a komemorací.

6.1. Studium RS je často praktikováno v opozici oproti tzv. „otevřené společnosti“. RS by ale etnology neměl být studován výhradně jako „totalitní diktatura“. Nejednalo se totiž výhradně o z vnějšku oktrojovanou ideologii, nýbrž o imanentní součást daného společenského systému, který byl dále ovlivňován mnohými historickými, sociálními, kulturními a jinými faktory. Z tohoto důvodu vykazoval RS v různých zemích, ale i regionech odlišné obrazy každodennosti a jeho dnešní tematizace vyvolává - a to dokonce u stejných respondentů - ambivalentní interpretace.

6.1.1. Komparativní přístup ke studiu RS by proto v ideálním případě měl probíhat minimálně na třech úrovních. Na mezinárodní úrovni, na národní úrovni, tj. v rámci jednoho státního útvaru a na úrovni lokální. V pozadí této úvahy stojí teze, že právě percepce i praktikování RS na lokální úrovni se může výrazně lišit od úrovně nacionálních či státních center. Mé studium lokálního mikrokontextu ve Žďáru nad Sázavou kupříkladu naznačilo, že k formálnímu prosazení socialistického „životního způsobu“ na této nejnižší úrovni mohlo dojít až prostřednictvím „gleichšaltizace“ lokálních společenských struktur a tradiční kultury všedního dne. To se událo formou srovnatelnou s imperiální agresí, kterou doprovázely procesy asimilace a akulturace, to vše za doprovodu masových řízených migrací (viz Lozoviuk: 2005a, 2004). Tato argumentace se poněkud blíží výkladovému schématu tzv. dependenční teorie, s jejíž pomocí je od 70. let 20. století argumentováno v souvislosti s rozmachem západoevropského etnoregionalizmu, resp. tzv. „vzpourey regionů“, ke které došlo

v některých zemích západní Evropy. Důležité místo v této argumentaci příznačně zaujímá opozitum „centrum“ versus „periferie“ a pojem „vnitřní kolonialismus“.

7.0. Jaké faktory určovaly lidské jednání a k osvojení jakých strategií docházelo při řešení konkrétních problémů, které přinášel život v „reálném socialismu“? Jaký postoj lidé zaujímali k „velkým událostem“ jichž byli současníky, jak si vykládali a hodnotili makrosociální změny (tedy takové změny, které nemohli přímo ovlivnit), které se během jejich života udály? Odpověď na takto kladené otázky by mohla kupříkladu spočívat v hodnotově neutrální komponentní analýze nejčastěji vyjadřovaných stanovisek. Finální rezultat etnologické analýzy by pak měl směřovat k zodpovězení následující otázky: Jakou vypovídací hodnotu pro současný stav společnosti, danou skupinu pamětníků, regionální, nacionální či jiný kontext, má skutečnost, že na socialismus je tak či onak vzpomínáno? Dále se lze ptát, zda „nativní“ výpovědi potvrzují tezi, že reálný socialismus je třeba vnímat jako specifický kulturní typ, tedy jako zvláštní kulturu, jejímž pravidlům je nutné se učit rozumět, neboť tato pravidla již dnes nejsou obecně zřejmá[9] a proto je třeba disponovat patřičnými analytickými modely, které napomohou jejich adekvátní interpretaci a tím i pochopení „socialistické každodennosti“. To se zase jeví být důležité pro porozumění tzv. „transformačnímu období“, tedy postsocialistickým kontinuitám[10] s jejich specifickými problémy, které se zdají být nejednou nejasné i jejich samotným aktérům.

8.0. K nalezení odpovědí na podobně formulované otázky se zdá být Evropská etnologie zvláště vhodná.

Literatura

Assmann J. 2001, Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých

kulturách starověku, Praha

Halbwachs M.: 1985 (1925), Das kollektive Gedächtnis, Frankfurt a/M.

Kapferer J.-N.: 1992, Fama – nejstarší médium lidstva, Praha

- Lehmann A.: 2001, Bewußtseinsanalyse, In: Göttisch S., Lehmann A. (vyd.): Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie, Berlin, s. 233-249
- Lotman J.: 1981, Über das typologische Studium der Kultur, In: Kunst als Sprache, Leipzig, s. 49-66.
- Lozoviuk P.: 2003, Ethnographie des realsozialistischen Alltags. Fallbeispiel Žďár nad Sázavou (Tschechien), in: Kuckuck. Notizen zur Alltagskultur č. 1, r. 18/, s. 16-21
- Lozoviuk P.: 2004, Eine sozialistische Musterstadt. Industrialisierung, Urbanisierung und Ideologisierung des Alltags in der tschechischen Provinz, In: Klaus Roth (vyd.): Arbeit im Sozialismus - Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen der Arbeitswelt im östlichen Europa, Münster (Freiburger Sozialanthropologische Studien, vol. 1), s. 219-238
- Lozoviuk P.: 2005a, Das Alte und das Neue in einer sozialistischen „Musterstadt“. Die Bezirksstadt Žďár nad Sázavou, In: Brenner Ch. und P. Heumos (vyd.): Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948-1968, Bad Wiessee Tagungen des Collegium Carolinum, Band 27, München, s. 481-503
- Lozoviuk P.: 2005b, Realsozialismus als Kulturtyp und Möglichkeiten seiner ethnologischen Erforschung, In: Volkskunde in Sachsen č. 17, Dresden (v tisku)
- Lozoviuk P.: 2005c, Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě, Univerzita Pardubice, Fakulta humanitních studií, Monographica III, Pardubice
- Lozoviuk P.: 2006, Grenzland als Zwischenwelt. Zur Ethnographie der sächsisch-böhmischen Grenze (v tisku)
- Müller-Funk W.: 2002, Die Kultur und ihre Narrative. Eine Einführung, Wien/New York
- Ponomarjov N. B.: Reálný socialismus a jeho mezinárodní význam, In: Reálný socialismus a jeho mezinárodní význam, Praha 1979, s. 23-75

Ricoeur P.: 2000, Fragile identite: Respect de l'autre et identite culturelle/Křehká identita:

Úcta k druhému a kulturní identita, Třebenice

- [1] Jednalo se jednak o mezinárodní výzkumný záměr Forost-Projekt I.1 s názvem „Alltagskultur im Sozialismus“ konaný v rámci „Forschungsverbund Ost- und Südosteuropa“ (FOROST), jehož koordinátorem byla LMU Mnichov (podrobnější informace viz <http://www.abayfor.de/forost>). Druhý projek je řešen v drážďanském ISGV pod pracovním označením „Ethnographie des Grenzraumes“.
- [2] Termín „kultura“ je zde pochopitelně myšlen v antropologickém pojetí.
- [3] Podobně lze tvrdit, že po jeho zhroucení byly určité kulturní formy vytlačeny. Zmizely buď zcela (např. instituce „melouchu“, potřeba „samizdatu“ apod.), nebo během tzv. transformačního období mutovaly. Jiné naopak zůstaly prakticky beze změn.
- [4] To by např. vysvětlovalo jeho relativně úspěšné etablování v českém prostředí.
- [5] Včetně oblasti představ, idejí apod.
- [6] V historiografii je koncept kolektivní paměti dále uplatňován při studiu vztahu paměti k historické realitě.
- [7] Problematičnost rozlišení mezi fikcí a (autentickou) vzpomínkou má v rámci studia slovesných podání obecnou povahu. Možná prevence snad spočívá v apriorním východisku, že se při terénním výzkumu má vždy jednat o shromažďování interpretačních rámců minulých událostí, ne o objektivní informace o minulém.
- [8] Ten sám o sobě mohl vykazovat značnou vnitřní dynamiku, což např. dokazují podle momentální potřeby měněné dějiny KSČ.
- [9] „Tehdejší doba je už dnes nepochopitelná“, tvrdí kupříkladu v článku Petra Zídka o komunistickém období pamětnice Zlata Kozáková, viz Zídek P.: 2005, Soudružky a soudruzi, tužme se, In: Český a slovenský svět, <http://www.czsk.net/svet/clanky/publicistika/spartakiada.html>.
- [10] Podobně by ale šlo tematizovat i studium předsocialistických kontinuit.